

УДК 911.3(477.65)

Ситник О.І.¹, Ніколаєвський В.П.²¹Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини²ПАТ «Заваллівський графітовий комбінат»

Гайворонський старопромисловий район: формування, сучасний стан, перспективи подальшого розвитку

Одним із типів проблемних територій, що виокремлюються під час реалізації регіональної політики в економічно розвинених країнах світу, є старопромислові райони. Актуальність проблеми старопромислових районів для України пояснюється їх доволі потужним виробничим, експортним та демографічним потенціалом, який за сучасних умов реалізується не в повному обсязі, негативними структурними змінами, наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. До старопромислових районів варто відносити не лише ті райони, де виробництво сформувалося дуже давно, а також ті території, що набули досить активно розквіту у період перших довоєнних радянських п'ятирічок. В Україні старопромислові райони мають специфічну, значною мірою радянську історію. Типовими старопромисловими районами в Україні є Донбас та Промислове Придніпров'я, а також окремі території з рисами старопромислових районів у межах Центральної України, Поділля, Галичини, тощо. До старопромислових районів варто віднести Гайворонський район Кіровоградської області, який має риси та особливості одночасно староосвоєного і старопромислового районів. За способом формування, становлення й подальшого розвитку його можна віднести до таких, історія яких відбувалася самостійно за рахунок просторового прояву ринкових сил, і таких, що сформувалися в умовах планової економіки й мають «вольовий характер» свого утворення та розвитку. За критерієм спеціалізації, він відноситься до старопромислових районів переважно «сировинного типу» та районів, що спеціалізуються (спеціалізувались) на традиційних галузях обробної промисловості (машинобудування, зокрема, транспортного й приладобудування,) із відносно низьким рівнем технологічного розвитку промислового комплексу та надлишком виробничих потужностей, що представлені великими та середніми підприємствами із застарілим обладнанням. Видобуток корисних копалин на досліджуваній території призвів до утворення антропогенно-гірничопромислового ландшафту. Одним із шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Гайворонському старопромисловому районі є подальше використання місцевих покладів корисних копалин, а також рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території району, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна.

Ключові слова: старопромисловий район, міжзональний геоекотон, Гайворонський старопромисловий район, антропогенні ландшафти, заселення, спеціалізація, рекреаційні ресурси,

O.I Sytnyk, Nikolayevskiy B.P. Hayvoron old-industrial district: formation, current, perspectives for further development. One of the types of problem areas that are distinguished in the implementation of regional policy in economically developed countries the old industrial areas are. The urgency of the problem of the old-industrial areas for Ukraine is due to their rather powerful production, export and demographic potential, which in modern conditions is not fully realized, negative structural changes, the presence of a number of problems not only in the industrial but also in the humanitarian nature. The old industrial regions should include not only those areas where production has been formed for a long time, but also those territories that have gained sufficiently active prosperity during the period of the first prewar Soviet five-year plans. In Ukraine, the old industrial areas have a specific, largely Soviet history. Typical industrial districts in Ukraine are Donbass and Industrial Dnieper, as well as some territories with traits of the old industrial districts within Central Ukraine, Podillya, Galicia, and others like that. The old-industrial areas include Hayvoron district of the Kirovograd region, which has features of both the old-developed and old-industrial areas. By the way of formation, the formation and the further development it can be attributed to those whose history took place independently at the expense of the spatial manifestation of market forces, and those formed in the conditions of a planned economy and have a "volitional character" of their formation and development. According to the criterion of specialization, it relates to the old-industrial areas mainly "raw-type" and areas specializing in the traditional branches of the manufacturing industry (machine building, in particular, transport and instrument making), with a relatively low level of technological development of the industrial complex and excess production

capacity, presented by large and medium-sized enterprises with the outdated equipment. The extraction of minerals on the studied territory has led to the formation of anthropogenic-mining industry landscape. One of the ways of the stabilization and the improvement of the situation in the Gaivoron old industrial district is the further using of local deposits of minerals, as well as recreational resources, the combination of which is successfully combined in the district, but the complexes of recreational opportunities are uneven and their quality is uneven.

Key words: old industrial area, interzonal geoeoconte, Hayvoron old-industrial area, anthropogenic landscapes, settlements, specialization, recreational resources,

Наявність проблеми. Одним із типів проблемних районів, що виокремлюються під час реалізації регіональної політики в економічно розвинених країнах світу, є старопромислові райони (в європейських країнах – *old industrial regions*, або скорочено *OIRs*, у США – *old industrial areas* – *OIAs*, *old traditional regions*). Концентруючи значну (в масштабах відповідних країн) частку виробничих потужностей, інфраструктури та населення, а на певному етапі свого розвитку – й комплекс проблем економіко-соціально-екологічного змісту, ці райони є надзвичайно цікавими із соціально-економічної й політичної точки зору. Упродовж останніх десятиліть кількість таких районів збільшилась за рахунок країн колишнього соціалістичного табору й СРСР, що привернуло увагу та активізувало дискусії щодо наукового визначення цього типу проблемних територій, а також пошуку найбільш оптимальних шляхів їх подальшого розвитку [15].

Актуальність проблеми старопромислових районів для України пояснюється їх доволі потужним виробничим, експортним та демографічним потенціалом, який за сучасних умов реалізується не в повному обсязі, негативними структурними змінами (сутність яких зводиться до посилення сировинної орієнтації цих територій), наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. Проблеми старопромислових районів є багатоаспектними та широкоформатними і саме тому потребують ґрунтовних географічних досліджень.

У межах України старопромислові райони легко розпізнати за ступенем застарілості та низького рівня промислових технологій, зосереджених в їх межах. Територіям, які мають ці ознаки характерна наявність досить гострих екологічних та соціальних проблем, що зумовлено розташуванням значної кількості екологонебезпечних чи ресурсоемних підприємств із застарілими фондами і технологіями. Однак, на нашу думку, до старопромислових районів варто відносити не лише ті райони, де виробництво сформувалося дуже давно, а також ті території, що набули досить активно розквіту у період перших довоєнних радянських п'ятирічок.

Аналіз попередніх публікацій. Варто зазначити, що старопромислові райони часто ототожнюють із депресивними територіями. Проблематика репресивності набула особливої актуальності в Україні в др. пол. 90-х рр. ХХ ст., оскільки саме в цей час почали істотно наростати територіальні диспропорції. Ґрунтовні напрацювання у вивченні загальних аспектів формування й розвитку депресивних територій та старопромислових районів мають Г. Денисик [5], Н. Дериземля [6], І. Мельник [14], А. Килимчук [10], І. Гукалова [4], Ф. Заставний [8], Т. Лазарева [12], Г. Підгрушний [18], М. Барановський [2], О. Ситник [21], В. Пацюк [17], Л. Руденко [20], А. Тимарцев [22].

Метою дослідження є аналіз функціонування Гайворонського адміністративного району, як території із типовими рисами старопромислових районів у межах Центральної України, його становлення, розвитку, сучасного стану та

впливу на прилеглі території, обґрунтування напрямів оптимізації.

Результати дослідження. Старопромисловий район – територія, де сконцентрована велика кількість промислових підприємств, які виробляють значно більший обсяг промислової продукції, мають високі темпи зростання інвестицій, заробітної плати порівняно з іншими територіями, але в той же час для них характерний високий ступінь зношеності основних фондів, низький рівень використання новітніх технологій і значний рівень забруднення навколишнього середовища. Таким територіям притаманна наявність гострих проблем гуманітарного плану (від демографічних до екологічних). Фахівці виділяють п'ять визначальних ознак старопромислового району, серед яких: історична специфіка в територіально-виробничому розподілі праці, що склалася; переважання використання застарілих технологій та засобів виробництва; виробництво промислової продукції низького рівня наукоємності; локалізація ринків збуту продукції, що випускається; низька сприйнятливість до інновацій [15].

Поняття «старопромисловий», як і «староосвоєний» район, використовується мало. Ці поняття не ідентичні. Поняття «староосвоєний район» значно ширше ніж «старопромисловий район». Староосвоєний район може сформуватися не лише завдяки промислового, але й інших видів господарського освоєння природних ресурсів – сільсько-, лісо-, водогосподарського тощо. Частіше старопромисловий район є складовою староосвоєного району, але може формуватися й функціонувати самостійно. У будь-якому випадку старопромисловий район має специфічні, інколи лише йому належні ознаки: здебільшого чіткі часові й просторові межі. Ця ознака дає можливість прослідковувати процес розвитку старопромислового району, особливості й етапи формування структури антропогенних (переважно техногенних) ландшафтів, їх екологічний стан тощо. Однак, інколи часові межі формування старопромислового району визначити важко [5].

Необхідно зазначити, що саме старопромислові райони і досі лишаються опорними і високорозвиненими серед інших українських районів в плані економічних показників, накопиченого потенціалу, зокрема трудового, і володіють неабиякою науково-дослідною і конструкторською базою. Тобто, вони продовжують виконувати функції, які сприяють реалізації загальнодержавних цілей.

Науковці виділяють три типи підходів до розуміння старопромислового району: як району із негнучкою («законсервованою» чи застарілою) виробничою структурою; як проблемного чи депресивного; як опорного для держави. Незважаючи на таке неоднозначне тлумачення, всі вони можуть бути підставою для формулювання пріоритетів у регіональній політиці [4].

В Україні старопромислові райони мають специфічну, значною мірою радянську історію. Усвідомлення необхідності їх реструктуризації прийшло разом із геополітичними змінами, переходом до ринкових механізмів господарювання, коли було втрачено на постсоціалістичному просторі ринки сировини та збуту продукції, а державна підтримка різко скоротилася. Як засвідчують дослідники, успішність реконструкції старопромислових районів визначається географічними особливостями територій, зокрема такими як підприємницька поведінка населення, доступність капіталу, рівень кваліфікації та мобільність робочої сили, умови навколишнього середовища, можливість органів влади підтримувати реструктуризаційні процеси, геополітична ситуація тощо. Виходячи із цих особливостей, одні райони впадають в стан депресії, інші – більш-менш швидко

адаптуються до нових умов ринкового середовища.

В історичному розвитку старопромислових районів можна виділити три стадії: становлення, розвиток та занепад. Занепад старопромислових районів є наслідком поступової втрати ними технологічних переваг, отриманих у результаті швидкого розвитку перших двох (особливо другій) стадій. Старопромислові райони, які одними з перших вступили до стадії індустріального розвитку, та маючи недостатньо диференційовану структуру господарства, під час зміни економіко-технологічних устроїв виробництва поступово входили до стадії депресії. Але, якщо у Європі, період депресії призвів до переходу до нових технологій, то занепад старопромислових районів в Україні – до економічної стагнації, уповільнення технологічного оновлення. Одночасно це супроводжується низьким рівнем народжуваності, причиною якої є відтік працездатного населення зі старопромислових районів, старінням населення, погіршенням загального добробуту мешканців (втрата роботи, зменшення рівня заробітної плати тощо) [14, 15].

Таким чином, старопромислові райони надзвичайно складні природно-господарські утворення, формування яких може тривати десятиліттями або й століттями, вони потребують детальних суспільно-географічних досліджень для переходу до гармонійного інноваційного розвитку.

В Україні типовими старопромисловими районами є Донбас та Промислове Придніпров'я, а також виділяються окремі території з рисами старопромислових районів у межах Центральної України, Поділля, Галичини, тощо.

Їх економіка станом на 2018 рік характеризувалася відносно повільними темпами післякризового відновлення. Ризики та загрози ефективному розвитку обумовлені внутрішніми дисбалансами: консервацією неефективної економічної структури; недоліками використання потенціалу; інституційними проблемами; недостатньою концептуальною та нормативно-правовою розробленістю *проблем диверсифікації національної економіки в цілому та старопромислових районів зокрема*; недосконалістю державної інноваційно-інвестиційної політики *старопромислових галузей*; проблемами інвестиційного забезпечення розвитку; інноваційними проблемами; проблемами конкурентоспроможності; соціально-трудовими проблемами, що свідчить про необхідність формування та реалізації державної та регіональної політики щодо заохочення до структурної модернізації економіки старопромислових районів. Ефективним засобом зниження або обмеження впливу ризиків та загроз розвитку старопромислових районів в умовах їх значної залежності від кон'юнктури світових ринків є диверсифікація експортного потенціалу, ринків збуту, розширення видів економічної діяльності, спрямованих на забезпечення зростання доданої вартості товару, що виробляється в нових або модернізованих секторах диверсифікованої економіки старопромислового району [3].

На нашу думку, до складу старопромислових районів варто віднести Гайворонський район Кіровоградської області, який має риси та особливості одночасно староосвоєного і старопромислового районів. За способом формування, становлення й подальшого розвитку його можна віднести до таких, історія яких відбувалася самостійно за рахунок просторового прояву ринкових сил, і таких, що сформувалися в умовах планової економіки й мають «вольовий характер» свого утворення та розвитку. За критерієм спеціалізації, він відноситься до старопромислових районів переважно «сировинного типу» та районів, що

спеціалізуються (спеціалізувались) на традиційних галузях обробної промисловості (машинобудування, зокрема, транспортного й приладобудування) [14].

Гайворонський район розміщений на заході Кіровоградської області (площа 0,7 тис. км², населення складає понад 37 тис. чол.) межує із Бершадським районом Вінницької області, Балтським та Савранським районами Одеської області, з Уманським районом Черкаської області та Благовіщенським районом Кіровоградської області.

Він належить до міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України, території багатой на історичні події та різноманітні природні ресурси, що, власне, і визначило тенденції його освоєння та сучасного стану. У межах Гайворонського району історично зародилися й до сьогодні існують потужні промислові об'єкти, які мають важливе значення для розвитку не лише означеної території, а й нашої країни загалом.

Унікальність досліджуваної території також полягає у її розміщенні в межах південної частини Західно-Придніпровської денудаційної височини, віднесеної згідно схеми фізико-географічного районування України до Середньобузької височинної фізико-географічної області. На особливості ландшафтної структури, наявності різноманітних мінеральних ресурсів та значних родовищ рідкісних корисних копалин у межах Гайворонського району значною мірою впливає його приуроченість до окремих структур Українського кристалічного щита [13].

На початку XX ст. були відкриті потужні поклади графітових руд, мігматитів, чарнокітів, каоліну. Саме наявність доступних покладів цих корисних копалин, досить зручне географічне положення, прокладання залізниці вузької колії (кін. XIX ст.), а згодом і широкої колії, формування відповідної інфраструктури сприяло інтенсивному розвитку гірничодобувної промисловості.

Водночас, сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, наявність потужної водної артерії – р. Південний Буг, давали можливість займатись багатогалузевим сільським господарством. Всі ці означені чинники свого часу сприяли піднесенню економічного розвитку Гайворонського району, перетворення на унікальну територію з лишень йому притаманними рисами, які і до сьогодні визначають окремі напрямки спеціалізації господарського комплексу.

Територію Гайворонського району можна віднести до території давнього освоєння, про що свідчать виявлені археологічні знахідки, хоча деякі із них затоплені водами Гайворонського водосховища. Формування промислового осередку на безіменному острові на р. Південний Буг між теперішніми м. Гайворон та с. Сулгутово, ранньослов'янського металургійного центру, науковці відносять до VI-VII ст. н.е. Цю пам'ятку археологи розглядали як виокремлений центр металургійного ремесла з високим рівнем технологічності й виробничої діяльності. Всього археологи відкрили під час розкопок 1960-1961 рр., що передували будівництву Гайворонської ГЕС, 25 заліноплавильних печей двох типів: 4 агломераційні для попереднього обпалення (збагачення) залізної руди та 21 горн для відновлення заліза. Сировиною для горнів слугував місцевий бурий залізняк (марганцево-залізністі руди з більшим вмістом заліза ніж у болотних рудах), поклади якого відкриті неподалік. Зрозуміло, що наявність на поверхні легкодоступного розробкам бурого залізняка, запаси води й палива зумовили появу стародавнього металургійного центру.

Своєю продукцією острів забезпечував не тільки потреби власного

поселення, а й поширював залізо як напівфабрикат далеко за його межами. За розрахунками археологів на острові було вироблено стільки заліза, що його могло вистачити для забезпечення сільськогосподарським, ремісничим та побутовим реманентом 5-8 тогочасних поселень.

Власне, становлення Гайворонського старопромислового району розпочалося у др. пол. XIX ст., коли на Прибужжі починає розвиватись цукрова промисловість, споруджуються водяні млини, винокурні, пивоварні, цегельні заводи. Зокрема, у Могильному і Сальковому працювали заводи з переробки цукрових буряків, в Ташлику – млин і винокурня. Виникла потреба у забезпеченні зростаючих обсягів транспортних перевезень. Гузовий транспорт виявився для цього малоефективним. Використати р. Південний Буг для перевезень теж було неможливо, бо водна артерія мала багато порогів і бродів, які перешкоджали судноплавству. Єдиним був вихід – будівництво залізниці [10].

Таким чином, потужним поштовхом у розвитку господарського комплексу досліджуваної території стало прокладання залізниці вузької колії (750 мм), яку згодом стали називати «Гайворонська вузькоколійка», а у наш час – «Подільський трамвай».

Гайворонська вузькоколійка була складовою однією з найбільших мереж вузькоколійних залізниць, що у роки свого піднесення пролягала територією сучасних п'яти областей України і сусідньої невизнаної держави Придністров'я (де-юре – частина Молдови). Більшість ліній цієї велетенської системи побудовані на межі XIX-XX ст. Вузькоколійний гігант в перші десятиліття XX ст. нестримно розвивався. Майже щороку з'являлися усе нові гілки – від цукрових заводів та інших об'єктів. Із вузькоколійною залізницею докорінно змінювалося життя важкодоступної до того моменту «глушини», визначилась професійна зайнятість населення. Лише, наприкінці 1920-х рр. у Гайвороні проживало понад 1 тис. залізничників [11]. У 1950-х рр., Гайворонська мережа досягла пікової точки свого розвитку. Протяжність ліній на той час складала близько 700 км. [1, 10].

Дякуючи розвитку вузькоколійки, кін. XIX-поч. XX ст. став визначальним у житті мешканців Прибузького краю і сприяв, власне, формуванню Гайворона як важливого транспортного вузла, а згодом і промислового центру.

З розвитком залізниці, розпочалась історія ПАТ «Гайворонський тепловозоремонтний завод» із побудованих у 1897 р. Головних залізничних майстерень й паровозного депо, які здійснювали ремонт паровозів вузької колії. У 1898 р. майстерні вже функціонували як повноцінне підприємство і визначали галузеву й територіальну спеціалізацію Гайворонщини.

У 1937 р. Головні майстерні були перейменовані у Гайворонський паровозоремонтний завод – єдине в системі ЦТВР МШС СРСР підприємство, яке спеціалізувалося на ремонті паровозів вузької (750 мм) колії.

У 1965 р. завод досяг найкращих показників, відремонтувавши 392 паровози. У зв'язку з переходом на нові, більш прогресивні види тяги – тепловозну і електровозну – у квітні 1970 р. Гайворонський паровозоремонтний завод був перейменований в тепловозоремонтний, і залишився надалі провідним підприємством, де ремонтували тепловози вузької колії. Із завершенням ремонту паровозів, яких за 1898-1974 рр. було відремонтовано понад 10 тис., після реконструкції під'їзних шляхів, тобто перешивки з вузької (750 мм) на нормальну (1524 мм) колію, завод у 1974 р розпочав освоєння капітального ремонту тепловозів різних модифікацій для вузької і широкої колії та дрезин.

Найбільш знаковою подією, що сприяла піднесенню економічного розвитку Гайворонського району, визначила його спеціалізацію на тривалий час і наділила територію рисами старопромислового розвитку, стало відкриття покладів графітової руди і згодом їх розробка у 1920-х рр. поблизу с. Завалля.

На сьогодні добуванням і переробкою графітової руди займається ПАТ «Заваллівський графіт».

Перше обстеження покладів графітовмісних порід в районі Побужжя було проведене у 1921-1924 рр. і через п'ять років розпочалося будівництво збагачувальної фабрики, яка почала працювати у листопаді 1934 р. з проектною потужністю 4,5 тис. т/ рік графіту, а з 1937 р. вступила в дію шахта з видобутку графітової руди, прокладалися під'їзні шляхи, підземні комунікації [21].

Виконуючи завдання індустріалізації, за роки другої п'ятирічки (1932-1937 рр.) на підприємстві впроваджувалися нові технологічні прийоми та методи роботи, економії сировини, матеріалів, збільшення випуску продукції. У зв'язку з цим змінився й вигляд Завалля. Поруч з фабрикою та шахтою з'явилося робітниче селище, в якому налічувалося 100 двоквартирних будинків, семирічна школа, аптека, дитячий садок.

Післявоєнний період ознаменувався розвитком провідних галузей господарства, що потребували графітової продукції. З 1950 р. після проведеної реконструкції на підприємстві постійно зростало виробництво продукції за рахунок розширення енергетичної бази, здійснювався перехід з підземного на відкритий (кар'єрний) спосіб видобутку графітової руди. На комбінаті широко впроваджувалась механізація і автоматизація виробничих процесів. Продукція підприємства експортувалась майже в 20 країн світу. Проводилась ґрунтовна науково-дослідна робота [19]. Завдяки розвитку графітодобувної галузі, у 1957 р. Заваллю був наданий статус селища міського типу, що сприяло подальшому розвитку інфраструктури.

Вдосконалення технологічних процесів збагачення графітової руди, поява нової техніки, перехід на кар'єрний видобуток дозволили за короткий термін збільшити проектну потужність підприємства більше ніж втричі та довести об'єм видобутку графіту до 29 тис. т/рік. На 70-80-і рр. XX ст. припадає період найбільшого розквіту комбінату та смт. Завалля. У 1968 р. графітовий комбінат був представлений на ВДНГ у Москві. У 70-і рр. XX ст. підприємство виробляло майже 80% кристалічного графіту СРСР і перетворилося в центр науково-технічного прогресу галузі. Збільшення виробництва графіту супроводжувалось поліпшенням його якості. Це означало, що Заваллівський графітовий комбінат задовольнив потреби країни у графітовій продукції, країна відмовилася від імпорту цієї продукції, заощаджуючи 6 млн. карбованців і понад 1 млн. дол. США на рік.

Крім добування графітової руди чільне місце в Гайворонському районі належить розробці мігматитів. В 1937 р. Українське геологічне управління виконало попередню розвідку на площі майбутнього родовища мігматитів, а у 1938 р. родовище було детально розвідане Московською конторою пошуку. Обраховані запаси каменю в межах проектного контуру склали 9 млн. м³. З цього моменту почався відлік Гайворонського спеціалізованого кар'єру як гірничого підприємства з видобутку та переробки каменю відкритим способом [16].

Упродовж двох десятиліть містоутворюючим підприємством Гайворона був завод «Актан», заснований у 1969 р. як філія Харківського заводу «Радіодеталь», що спеціалізувалась на виробництві компонентів для радіоелектронної

промисловості. За роки свого існування завод «Актан» збудував 7 житлових багатоповерхових будинків, дитсадок, їдальню, очисні споруди, побутові каналізації з міським каналізаційним колектором, водозабір та водогін питної води, від котельні підприємства надавалась тепла енергія місту.

У 1964 р. вступила в дію Гайворонська ГЕС, яка забезпечувала електроенергією підприємства й господарства Гайворона та району.

Таким чином, упродовж декількох десятиліть спостерігався інтенсивний економічний розвиток Гайворонського району. В його межах сформувались 3 промислових пункти з підприємствами, які визначали їх спеціалізацію: м. Гайворон – транспортний вузол, машинобудування, харчова та гірничо-добувна промисловість; смт. Завалля – гірничо-добувна промисловість; смт. Салькове – харчова та гірничо-добувна промисловість.

Проте, разом із політичними, соціальними і економічними змінами в країні, 80-90-і рр. XX ст. виявились кризовими, випробувальними для господарського комплексу Гайворонщини. З др. пол. 80-х рр. руйнувались господарські зв'язки між республіками, галузями, окремими підприємствами. Почастішали збої в роботі знакових заводів, промислових об'єднань.

З початком функціонування у РФ тепловозоремонтного заводу, який лагодив вузькоколіїні локомотиви, значно зменшилась кількість тепловозів, що надходила в м. Гайворон. ГТРЗ втрачав позиції монополіста з ремонту рухомого складу для залізниці вузької колії, почались пошуки можливостей для виробництва іншої продукції (обладнання для харчової, енергетичної, хімічної, металургійної галузей промисловості, аграрного сектору тощо).

Після розпаду СРСР ситуація ще більш ускладнилась. Вузькоколіїні тепловози для ремонту не надходили, бо вони залишились за межами України. Завод опинився в скрутному становищі через фінансово-економічну кризу. На середину 1990-х рр. підприємство майже зупинило роботу. Лише, з 1996 р. завод частково почав відновлювати втрачені позиції. Проте недостатнє державне фінансування та кризові процеси, що спостерігали в Україні, не дали змогу ГТРЗ розвиватись на повну потужність і на поч. XXI ст. завод опинився на межі закриття. Неефективні методи роботи, зокрема дуже низька комп'ютеризація в час ІТ прогресу, та повна відсутність модернізації призвели до того, що у 2014 р. Фонд державного майна України ініціював приватизацію ГТРЗ.

У 90-і рр. XX ст. також настав переломний момент у розвитку Заваллівського графітокомбінату та селища. З розпадом Радянського Союзу різко знизився попит на заваллівський графіт, як на внутрішньому, так і на міжнародному ринках. Багато споживачів переорієнтувались на дешеву і нижчої якості китайську графітову руду, що відповідно призвело до зменшення випуску вітчизняної продукції, погіршення матеріально-технічної бази комбінату та призупинення соціально-економічного розвитку смт. Завалля.

У 1994 р. розпочався процес приватизації Сальківського цукрового заводу. Через неефективний менеджмент та постійні зміни власників контрольного пакету акцій виробництво цукру скорочувалось, а завод занепадав і згодом був визнаний банкрутом. Закриття цукрового заводу спричинило масове безробіття серед мешканців Салькового та поступовий занепад селища.

Негативні тенденції в економіці також вплинули на роботу Гайворонського спеціалізованого гранітного кар'єру. Зниження попиту на продукцію призвели до скорочення виробництва, відповідно, і до скорочення кількості працівників.

Гарячково вишукувались заходи жорсткої економії палива, електроенергії, матеріальних ресурсів. Вироблялась лише та продукція, яку потребував споживач, вивчалися методи гнучкого господарювання, що дозволило відвернути руйнацію підприємства.

Наприкінці 1990-х рр. «Актан» як завод призупинив свою діяльність і незабаром був перепрофільований.

В історичному плані еволюція старопромислових районів показала, що в їх трансформації визначальну роль відіграє система інвестування, яка, в одному випадку, може призвести до інерційного сценарію розвитку, тобто «консервації» технологічної відсталості території, а в іншому – ефективному заміщенню чи, як мінімум, ефективній реструктуризації галузей старої індустрії [3].

Зрозуміло, що процеси модернізації та реконструкції діючої системи господарювання в Гайворонському районі вимагали потужного інвестування й реорганізації, що з величезними труднощами втілювались в життя.

У зв'язку із зменшенням попиту на графітову продукцію та призупинення роботи Заваллівського графітового комбінату, в селищі Завалля спостерігалась переорієнтація зайнятості населення. Проте, іншого виходу не було і немає на сьогодні стосовно повноцінної роботи Заваллівського графітового комбінату, що дає змогу відновити колишні позиції Гайворонського району. Вагомою перевагою для відновлення роботи комбінату слугувало те, що заваллівський графіт за своєю якістю не поступається найкращим у світі графітам цейлонських і мадагаскарських родовищ, і саме цей чинник вплинув на подальшу долю підприємства. Іноземні та вітчизняні інвестори надали інвестиції для розвитку комбінату, що сприяло з 1998 р. відновленню, а згодом і приросту виробництва продукції.

Розпочалася реструктуризація виробництва, метою якої були оптимізація витрат, зменшення собівартості продукції, раціональне використання трудових та виробничих ресурсів, випуск матеріалів, відповідних сучасним вимогам. Також на підприємстві значна увага приділяється питанням розширення номенклатури виробленої графітової продукції, освоюються нові напрями застосування та збуту.

Графіт експортується в країни близького та далекого зарубіжжя. На сьогодні ПАТ «Заваллівський графіт» є монополістом у сфері виробництва природного графіту та випуску графітової продукції на території України та на європейській частині СНД. Підприємство має змогу виготовляти понад 25 різних марок графіту з вмістом вуглецю від 85% до 99,95% та крупністю від 4 до 200 мкм, а також випускати колоїдно-графітові препарати та мастильно-охолоджуючі рідини на основі графіту. Розвідані запаси графіту оцінюються в 6418800 т, яких за підрахунками науковців вистачить приблизно на 100 років.

З реструктуризацією виробництва Гайворонського спеціалізованого гранітного кар'єру почалось відродження підприємства, що стало також знаковим для Гайворонського району.

Враховуючи геологічну будову, останні десятиріччя визначались відкриттями нових родовищ корисних копалин, відновленням й розширенням видобувних робіт на наявних кар'єрах, що дозволяє зберегти галузеву спеціалізацію району й економічний розвиток.

Перспективними для подальшої розробки, крім «традиційних» корисних копалин, в Гайворонському районі є Заваллівське родовище чарнокіту (селище Салькове) та Вікненське родовище каолінів.

Розробку Заваллівського родовища чарнокіту, геологічні запаси якого

складають понад 11 млн. т., здійснюється в межах с. Сальково. Чарнокіт добувається відкритим способом, виробництво щебеню здійснюється на гірничо-щебеновому комбінаті з використанням сучасного високотехнологічного обладнання, яке забезпечує випуск продукції згідно європейських стандартів якості.

Крім цього, виявлені Південно-Хашуватівське й Сабатинівське родовища графітової руди та інші прояви із загальними запасами близько 60 млн. т. високоякісних графітових руд. Ці поклади є резервною сировинною базою Заваллівського гірничо-збагачувального підприємства.

В продуктивній товщі Заваллівського графітового родовища, разом з біотит-графітовими гнейсами, які є графітовою рудою, досить широко поширені біотит-гранатові, гранат-біотитові гнейси, які вивчалися як сировина для отримання абразивного гранату. Вміст гранату в продуктивній товщі змінюється від 6 до 35% (в світовій практиці, з урахуванням типу порід, продуктивною вважається товща з вмістом гранату 10%). Встановлено можливість отримання гранатового концентрату, який задовольняє вимоги щодо виробництва абразивних виробів і порошоків для шліфування скла. Запаси гранатової руди в діючому кар'єрі оцінені в кількості 7 млн. т.

В східній частині Гайворонського району є перспективи відкриття потужних родовищ абразивного гранату.

Супутнім матеріалом під час добування графітової руди є скельна порода, придатна для виробництва щебеню та каменю-буту. Її запаси в межах ліцензійної площі відпрацювання Південно-Східної ділянки родовища складають понад 53,2 млн. м³. На сьогодні існує виробництво щебеню із скельних порід Заваллівського графітового родовища складає 60 тис. м³/рік.

За 15 км. на південь від Заваллівського родовища графіту, в Саранському районі Одеської області в 1990 р. відкрито Майське родовище золота. Запаси, оцінені на стадії детальних пошуків, складають близько 170 т. металу в надрах із вмістом золота в руді 6,7 г/т. На північному продовженні Майського родовища, на лівому березі р. Південний Буг поблизу с. Чемерпіль Гайворонського району знаходиться Чемерпільське родовище золота, яке вивчалось на стадії загальних пошуків. За результатами досліджень промислові концентрації золота виявлені в «залізних капелюхах» кори вивітрювання кристалічних порід. Запаси золота та площа родовища потребують детального вивчення.

Серед покладів рудних корисних копалин, які мають перспективу розробки, є Хашуватівське родовище марганцевих руд, розташоване на західній околиці с. Хашувате, на лівому березі р. Південний Буг. Родовище протягається в широтному напрямку на 10 км., має ширину 1 км. та складається із 15 рудних пластів. Запаси потребують більш детального вивчення. В роки Другої світової війни це родовище експлуатувалось німецько-фашистськими окупантами.

У межах Заваллівського родовища графіту, а також поблизу Гайворона, сіл Могильне й Червоне детально вивчені технологічні показники та визначені запаси суглинків і глин. Попередні результати свідчать про високу якість продукції з цієї сировини та низьку її собівартість, враховуючи розвиток гірничих робіт. Практично всі різновиди глинистої сировини можуть бути використані для керамзитового, цегельного та черепичного виробництва, для реконструкції гідротехнічних споруд та дорожнього будівництва.

Техногенні відходи у вигляді тонко-дрібнозернистих слабо-глинистих пісків кварц-польовошпатового складу, утворені під час збагачення графітової та

гранатової руди (хвости збагачення), можуть бути використані для дорожнього будівництва, виробництва пінобетону, силікатної цегли тощо. У відпрацьованих хвостосховищах Заваллівського гірничозбагачувального комбінату накопичено понад 50 млн. т. хвостів збагачення.

В Гайворонському районі відкриті запаси високоякісних питних, слабо мінералізованих підземних вод, що дає можливість широко використовувати їх для зрошення, розширення мережі питного водозабезпечення та виробництва бутильованої води. Відкриті прояви радонових лікувальних вод.

Незважаючи на важку ситуацію з обладнанням, нестачу кваліфікованих кадрів та інші проблеми, не втратив повністю інвестиційну привабливість Гайворонський тепловозоремонтний завод, маючи потенціал і потужності для подальшого розвитку. І восени 2017 р. ПАТ «ГТРЗ» стало приватним підприємством. Із зміною форм власності, надходженням інвестицій, тепловозоремонтний завод активно відновлює зв'язки з колишніми партнерами, для яких тільки за другу половину 2017 р. виконав сотні поставок запчастин для залізниць не тільки по Україні, але і на ринок Європейського Союзу та країн СНД, зберігаючи, таким чином, спеціалізацію. Також було прийнято рішення запустити новий напрямок діяльності – ремонт вагонів. З цією метою на підприємстві розпочато реконструкцію.

Незважаючи на можливі перспективи реорганізації та розвитку підприємств гірничодобувної, машинобудівної та харчової промисловості, на території досліджуваного старопромислового району доцільним, на нашу думку, буде впровадження індустріального туризму, геотуризму, що дозволить по іншому оцінити перспективи Гайворонщини.

Залежно від функціонування та морфогенетичних ознак виділено напрями використання різноманітних об'єктів Гайворонського старопромислового району у туристично-екскурсійній справі: *історичний* (відображення історії населених пунктів, яка пов'язана із розвитком гірничо-видобувної діяльності); *культурологічний* (об'єкти матеріальної культури, сформовані в результаті діяльності промислових підприємств); *виробничо-технологічний* (знайомство із застосовуваними виробничими технологіями).

Одним із імовірних шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Гайворонському старопромисловому районі є використання місцевих рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території населених пунктів та прилеглих територіях, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна.

За попередні роки в Гайворонському районі сформували досить широко розвинена соціальна інфраструктура, а саме: готелі, комфортні садиби місцевих мешканців, заклади харчування, водна станція, база відпочинку, дитячий табір [6]. Поблизу проходять автомагістралі Київ-Одеса, Стрий-Кіровоград-Знам'янка та територіальні дороги, які сприяють зручному сполученню із Одесою, Києвом, Кіровоградом, Вінницею, Львовом, Харковом, Черкасами та іншими містами. У м. Гайворон розташована залізнична станція, що дає підставу вважати його потужним транспортним вузлом. Ці чинники сприяють розвитку туристичної галузі.

З метою забезпечення сталого економічного розвитку досліджуваної території необхідно провести певні заходи щодо: забезпечення державної підтримки розвитку промисловості; охорони навколишнього середовища; залучення інвестиційних коштів; розширення системи закладів обслуговування;

розробки і підтримки спеціальних програм для інвалідів та малозабезпечених верств населення; формування сучасної інформаційно-рекламної служби.

Соціальні проблеми в Гайворонському старопромисловому районі (характерно для України загалом) і в економіці перехідного періоду стали проявом протиріччя між інерційністю розміщення матеріальних елементів національного багатства (природних ресурсів, основних виробничих і невиробничих фондів) і зростаючою динамічністю соціально-економічних умов, життєзабезпечення населення. Гострота проблем підсилюється сьогоденішньою незбалансованістю ринкових перетворень в різних сферах. Водночас, необхідно зазначити, що саме старопромислові райони і досі залишаються опорними та високорозвиненими серед інших українських регіонів в плані економічних показників, накопиченого потенціалу і володіють неабиякою науково-дослідною і конструкторською базою [16].

Суб'єктивні чинники безпосередньо пов'язані з характером дій місцевої влади, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення іноземних інвестицій в економіку регіону. Головним завданням регіональної інвестиційної діяльності є збалансованість дій регіону та інвестора для максимальної ефективності обох сторін.

Висновки. Отже, старопромислові райони мають низку проблем, гострота яких підсилюється сьогоденішньою незбалансованістю ринкових перетворень в різних сферах. Гайворонський старопромисловий район є типовою територією, що має риси старопромислових районів України, тобто суспільно-географічною одиницею із відносно низьким рівнем технологічного розвитку промислового комплексу та надлишком виробничих потужностей, що представлені великими та середніми підприємствами із застарілим обладнанням, значною зношеністю основних фондів; високим рівнем безробіття; низьким ступенем інвестиційної активності.

Видобуток графіту, мігматитів, чарнокітів, каолінів та низки інших корисних копалин на досліджуваній території призвів до утворення антропогенно-гірничопромислового ландшафту, для якого характерні як поверхневі нагромадження (відвали, шламосховища, терикони), так і від'ємні форми рельєфу – кар'єри, зони просадок над шахтними полями.

Еволюція старопромислових районів показала, що в їх трансформації визначальну роль відіграє система інвестування, яка, в одному випадку, може призвести до інерційного сценарію розвитку, тобто «консервації» технологічної відсталості території, а в іншому – ефективному заміщенню чи, як мінімум, ефективної реструктуризації підприємств галузей «старої» індустрії.

Одним із шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Гайворонському старопромисловому районі є використання місцевих рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території району, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна. Тому в подальшому доцільно здійснювати науково-практичні заходи, розвивати соціальну інфраструктуру та забезпечувати доступність до базових соціальних послуг, проводити політику підтримки сімей, материнства та дитинства, здійснювати заходи щодо охорони, відновлення та реставрації культурно-історичної спадщини Гайворонського району, залучати інвестиційні кошти, розширювати систему закладів обслуговування, досягнути екологічної безпеки за умов зменшення антропогенного тиску на територію тощо.

1. Атлас: Геологія і корисні копалини України. М-б 1:5000000 / гол. ред. Л.С. Галецький. – К., 2001. – С. 168.
2. Барановський М.О. Концепції регіональної репресивності: історія, еволюція, сучасні імперативи / М.О. Барановський // Український географічний журнал. – 2010. – № 1 (69) – С. 31-37.
3. Глonti К.М. Старопромислові регіони: проблеми и перспективы развития. Проблемы федерализма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://regionsa.ru>.
4. Гукалова І.В. Старопромислові регіони: підходи до визначення і проблеми розвитку в контексті якості життя населення / І.В. Гукалова // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011.
5. Денисик Г.І. Старопромислові райони – провісники формування антропогенної ландшафтної сфери землі / Г.І. Денисик // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – 208 с.
6. Дереземля Н.О. Завалля від минулого до сьогодення. Навч. посібник / Уклад.: Н.О. Дереземля, О.І. Ситник. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. – 52 с.
7. Дереземля Н.О. Оцінка рівня соціально-економічного розвитку смт. Завалля Гайворонського району Кіровоградської області / Н.О. Дереземля, О.І. Ситник // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011.
8. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми / Ф.Д. Заставний // Регіональна економіка. – 2005. – №1. – С. 76-89.
9. Злобін І.В. Оцінка використання потенціалу старопромислових регіонів України / І.В.Злобін // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. – Донецк: ДонНУ, 2008. – Ч.1. – С.287-293.
10. Климчук А.Ю. Туристично-екскурсійний потенціал старопромислових регіонів (на прикладі Кривбасу) / А.Ю. Климчук // Матеріали Третьої Міжн. Наук. конф. «Теоретичні, регіональні, прикладні напрямки розвитку антропогенної географії та геології». – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 308 с.
11. Коровка М. Техногенні зміни природних ландшафтів Криворіжжя / М. Коровка // Географічні засади вирішення регіональних проблем: Матеріали міжнародної науково-науково практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 18-19 листопада 2010р). – Кам'янець-Подільський: видавець ПП Звойленко Д.Г., 2010. – 172 с.
12. Лазарева Т.С. Теоретичні аспекти управління старопромисловим регіоном / Т. С. Лазарева // Наукові праці ДонТУ. Серія: економічна. – Вип. 39-2. – 2011. – с. 186-191.
13. Маринич О.М. Фізична географія України / О. М. Маринич, П. Г. Шищенко. – К.: Знання, 2006. – 512 с.
14. Мельник І.Г. Старопромислові райони: типологічні риси і класифікація / І.Г. Мельник // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: м-ли Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (17-19 жовтня 2011р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2011. – 208 с.
15. Моштаківа Н.В. Інноваційний розвиток сфери культури у старопромисловому регіоні / Н.В. Моштаківа, В.І. Єфименко // Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (17-19 жовтня 2011 р., м. Луганськ) / відп. ред. І.Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во ДЗ ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – 208 с.
16. Музиченко А.С. Інвестиційна діяльність в Україні : навч. посібник / А.С. Музиченко. – К. : Кондор, 2000. – 406 с.

17. Пацюк В.С. Потенціал промислових регіонів України щодо розвитку індустріального туризму / В.С. Пацюк // Туризм як фактор розвитку регіону. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, 2011. – 195 с.
 18. Підгрушний Г.П. Дослідження проблем та розробка пріоритетних напрямків розвитку старопромислових ре індустріальних міст України / Г.П. Підгрушний // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – 2004. – Вип. 4. – С. 227-229.
 19. Романюха А.М. Ступени роста. К пятидесятилетию выпуска первой продукции Завальевским графитовым комбинатом Кировоградской области. / А.М. Романюха. – Кировоград. – Райтипография, 1984. – 12 с.
 20. Руденко Л.Г. Старопромислові регіони України : пошук стратегій збалансованого розвитку / Л.Г. Руденко, Г.П. Підгрушний, І.В. Гукалова // Український географічний журнал. – 2002. – №1. – с. 3-4.
 21. Ситник О.І. Заваллівський графітовий комбінат – невід’ємна складова антропогенних ландшафтів Правобережної України / О.І. Ситник, Н.О. Дериземля // Матер. Між нар. наук.-практ. конф. «Індустріальні засади вирішення регіональних проблем». – Кам’янець-Подільський, 2010. – с.36-38.
 22. Тимарцев А.Ю. Старопромышленный регион как объект социально-экономического исследования / А.Ю. Тимарцев // Економічний вісник Донбасу. – 2008. – №4. – С. 81-87.
1. Atlas: Neolohiya i korysni kopalyny Ukrayiny. M-b 1:5000000 / hol. red. L.S. Halets'kyu. – K., 2001. – S. 168.
 2. Baranovs'kyu M.O. Kontseptsiiy rehional'noyi represyvnosti: istoriya, evolyutsiya, suchasni imperatyvy / M.O. Baranovs'kyu // Ukrayins'kyu heohrafichnyy zhurnal. – 2010. – № 1 (69) – S. 31-37.
 3. Hlonty K.M. Staropromyshlennyye rehyony: problemy y perspektyvy razvytyya. Problemy federalyzma [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://regionsar.ru>.
 4. Hukalova I.V. Staropromyslovi rehiony: pidkhody do vyznachennya i problemy rozvytku v konteksti yakosti zhyttya naselennya / I.V. Hukalova // Suspil'no-, fizyko-heohrafichni ta heoekolohichni problemy staropromyslovykh rayoniv: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvyacheniy 75-richchyu utvorenniya kafedry heohrafiyi Luhans'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka (17-19 zhovtnya 2011r., m. Luhans'k) / vidp. red. I.H. Mel'nyk. – Luhans'k : Vyd-vo DZ LNU im. T. Shevchenka, 2011.
 5. Denysyk H.I. Staropromyslovi rayony – provisnyky formuvannya antropohennoyi landshaftnoyi sfery zemli / H.I. Denysyk // Suspil'no-, fizyko-heohrafichni ta heoekolohichni problemy staropromyslovykh rayoniv: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvyacheniy 75-richchyu utvorenniya kafedry heohrafiyi Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka (17-19 zhovtnya 2011r., m. Luhans'k) / vidp. red. I.H. Mel'nyk. – Luhans'k : Vyd – vo DZ LNU im. T. Shevchenk, 2011. – 208 s.
 6. Derezemlya N.O. Zavallya vid mynuloho do s'ohodennya. Navch. posibnyk / Uklad.: N.O. Deryzemlya, O.I. Sytnyk. – Uman' : Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Vizavi», 2013. – 52 s.
 7. Deryzemlya N.O. Otsinka rivnya sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku smt. Zavallya Hayvorons'koho rayonu Kirovohrads'koyi oblasti / N.O. Deryzemlya, O.I. Sytnyk // Suspil'no-, fizyko-heohrafichni ta heoekolohichni problemy staropromyslovykh rayoniv: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvyacheniy 75-richchyu utvorenniya kafedry heohrafiyi Luhans'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka (17-19 zhovtnya 2011r., m. Luhans'k) / vidp. red. I.H. Mel'nyk. – Luhans'k : Vyd- vo DZ LNU im. T. Shevchenka, 2011.
 8. Zastavnyy F.D. Depresyvni rehiony Ukrayiny: analiz, otsinka, problemy / F.D. Zastavnyy // Rehional'na ekonomika. – 2005. – №1. – S. 76-89.
 9. Zlobin I.V. Otsinka vykorystannya potentsialu staropromyslovykh rehioniv Ukrayiny / I.V. Zlobin // Problemy razvytyya vneshneekonomicheskyykh svyazey y pryvlechenyya ynostrannykh ynvestytsyy: rehyonal'nyy aspekt: sb. nauch. tr. – Donetsk: DonNU, 2008. – CH.1. – S.287-293.
 10. Kylymchuk A.YU. Turystychno-ekskursiynyy potentsial staropromyslovykh rehioniv (na prykladi Kryvbasu) / A.YU. Klymchuk // Materialy Tret'oyi Mizhn. Nauk. konf. «Teoretychni, rehional'ni,

- прикладні напрямки розвитку антропогенної географії та геології». – Кривий Ріг : Вydavnychyy dim, 2011. – 308 s.
11. Korovka M. Tekhnohenni zminy pryrodnykh landshaftiv Kryvorizhzhya / M. Korovka // Heohrafichni zasady vyrishennya rehional'nykh problem: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-naukovo praktychnoyi konferentsiyi (m. Kam"yanets'-Podil's'kyi, 18-19 lystopada 2010r). – Kam"yanets'-Podil's'kyi: vydavets' PP Zvoylenko D.H., 2010. – 172 s.
 12. Lazareva T.S. Teoretychni aspekty upravlinnya staropromyslovym rehionom / T. S. Lazareva // Naukovi pratsi DonTU. Seriya: ekonomichna. – Vyp. 39-2. – 2011. – s. 186-191.
 13. Marynych O.M. Fizychna heohrafiya Ukrainy / O. M. Marynych, P. H. Shyshchenko. – K.: Znannya, 2006. – 512 s.
 14. Mel'nyk I.H. Staropromyslovi rayony: typolohichni rysy i klasyfikatsiya / I.H. Mel'nyk // Suspil'no-, fizyko-heohrafichni ta heoekolohichni problemy staropromyslovykh rayoniv: m-ly Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvyacheniy 75-richchyu utvorenniya kafedry heohrafiyi Luhans'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka (17-19 zhovtnya 2011r., m. Luhans'k) / vidp. red. I. H. Mel'nyk. – Luhans'k : Vyd-vo DZ LNU im. T. Shevchenka», 2011. – 208 s.
 15. Moshtakova N.V. Innovatsiynyy rozvytok sfery kul'tury u staropromyslovomu rehioni / N.V. Moshtakova, V.I. Yefymenko // Suspil'no-, fizyko-heohrafichni ta heoekolohichni problemy staropromyslovykh rayoniv: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysvyacheniy 75-richchyu utvorenniya kafedry heohrafiyi Luhans'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka (17-19 zhovtnya 2011 r., m. Luhans'k) / vidp. red. I.H. Mel'nyk. – Luhans'k : Vyd-vo DZ LNU im. T. Shevchenka, 2011. – 208 s.
 16. Muzychenko A.S. Investytsiyna diyal'nist' v Ukraini : navch. posibnyk / A.S. Muzychenko. – K. : Kondor, 2000. – 406 s.
 17. Patsyuk V.S. Potentsial promyslovykh rehioniv Ukrainy shchodo rozvytku industrial'noho turyzmu / V.S. Patsyuk // Turyzm yak faktor rozvytku rehionu. Materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. – Vinnytsya, 2011. – 195 s.
 18. Pidhrushnyy H.P. Doslidzhennya problem ta rozrobka priorytetnykh napryamkiv rozvytku staropromyslovykh re industrial'nykh mist Ukrainy / H.P. Pidhrushnyy // Problemy bezperernoyi heohrafichnoyi osvity i kartohrafiyi. – 2004. – Vyp. 4. – S. 227-229.
 19. Romanyukha A.M. Stupeny rosta. K pyatydesyatiletyu vypuska pervoy produktsyy Zaval'evskym hrafitovym kombinatom Kyrovohradskoy oblasti. / A.M. Romanyukha. – Kyrovohrad. – Raytypohrafiya, 1984. – 12 s.
 20. Rudenko L.H. Staropromyslovi rehiony Ukrainy : poshuk stratehiy zbalansovanoho rozvytku / L.H. Rudenko, H.P. Pidhrushnyy, I.V. Hukalova // Ukrayins'kyi heohrafichnyy zhurnal. – 2002. – №1. – s. 3-4.
 21. Sytnyk O.I. Zavallivs'kyi hrafitovyy kombinat – nevid'yemna skladova antropohennykh landshaftiv Pravoberezhnoyi Ukrainy / O.I. Sytnyk, N.O. Deryzemlya // Mater. Mizh nar. nauk.-prakt. konf. «Industrial'ni zasady vyrishennya rehional'nykh problem». – Kam"yanets'-Podil's'kyi, 2010. – s.36-38.
 22. Tymartsev A.YU. Staropromyshlennyi rehyon kak ob"ekt sotsyal'no-ekonomicheskoho yssledovanyia / A.YU. Tymartsev // Ekonomichnyy visnyk Donbasu. – 2008. – №4. – S. 81-87.

Подано до редакції 18.01.2019

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик